

***Katarzyna Losson. Komu miła całość
Ojczyzny. Świadomość i aspiracje polityczne
kancelistów kozackich (1670–1720). —
Warszawa: Neriton, 2013.***

«Кому мила цілість Вітчизни...» — ця цитата із Білоцерківського універсалу Богдана Хмельницького увійшла до назви монографії польської дослідниці Катажини Лоссон. У ній проаналізовано твори козацького історіописання межі XVII–XVIII ст. в контексті уявлень їх авторів про власну ідентичність, політичний устрій Гетьманщини. Авторка виокремила три основні рівні дослідження текстів козацьких літописів. Йдеться про історичну легітимацію нової держави, що включає етногенетичні концепції козацьких авторів, їхні уявлення про народ, державний устрій. В другому розділі акцентовано увагу на засадничих принципах ідеології козацької держави, серед яких — концепція рівності, вольностей, уявлення про державний устрій. Останній розділ присвячений релігійній царині. Тут розглядаються погляди козацьких авторів на питання, які є доволі нетиповими як для дослідження козацьких літописів. Йдеться про релігійну толерантність, свободу віровизнання, а також більш традиційні — місце православ'я в конструюванні ідентичності, особливості співіснування Гетьманщини й ісламського світу.

Авторка визначила три тексти для свого аналізу, означивши їх творами канцеляристів, — «Літопис Грабянки», «Літопис Величка» та «Пакти й конституції» Пилипа Орлика. Не зрозумілим лишається, чому «Літопис Самовидця» випав з цього переліку. Аргументи про нього, як звичайну реєстрацію поточних подій (зважаючи також на те, що в окремих фрагментах дослідження не обійшлося без широкого цитування його тексту), не є переконливими. До того ж хронологічні рамки монографії — 1670–1720 рр. — здавалося б, мусили залучати й цей наратив.

Досліджуючи етногенетичні концепції козацького історіописання, авторка звертає увагу на особливу хозарську теорію походження української козащини, задекларовану канцеляристами. Вона, на її думку, є свідченням творення нового міфу, відмінного від польського і російського. З'ясування витоків хозарської концепції в монографії обмежується посиланнями на етимологію слів «хозар» — «козак», зауважується також, що її виникнення не пов'язано з річпосполитською традицією і мало на меті продемонструвати

незалежність власного народу, що ставало особливо актуальним в умовах інкорпораційної політики імперії.

В монографії значну увагу приділено концепції народу, яку вибудували автори козацьких літописів. Яким чином вони усвідомлювали самі себе і ту спільноту, до якої належали? До речі, самих авторів-канцеляристів в дослідженні названо носіями національної свідомості, оскільки православна ієрархія в основному була промосковська, а настрої більшої частини населення були мінливими. Самоусвідомлення канцеляристів знаходило вияв у категоріях «козацький», «козако-руський» народ. Втім, К. Лоссон зауважує, що в текстах цілком відсутня дефініція «український народ», що, на її думку, не дає підстав українським історикам щодо її вживання стосовно реалій XVIII ст. Але, слідуючи такій логіці, варто відмовитися й від вживання понять «шведський», «польський», «німецький» народи, позаяк годі шукати подібні дефініції в національних текстах ранньомодерної доби.

З проблемою народу тісно пов'язане уявлення про територію. Варто погодитися з висновками у монографії щодо окреслення меж «України». Вони в текстах обмежуються теренами Київського, Чернігівського, Брацлавського воєводств, що було простим продовженням просторових конструкцій польського історіописання. Втім, межі «своїї» землі для козацьких інтелектуалів були набагато ширшими і сягали теренів чинності козацької адміністрації, а також стратегічних планів українського керівництва. Останні ж включали в себе Західну Україну та частину території Білорусі. Не можна також погодитися з твердженнями, викладеними в монографії, про те, що лише православна традиція виступала тим єдиним критерієм, що об'єднував у свідомості канцеляристів Лівобережжя з Правобережжям. Адже питання єдності обох берегів Дніпра, де проживав один народ, є центральною ідеєю козацького історіописання.

Наявністю уявлень в козацьких літописців про свою територію авторка заперечує твердження деяких польських істориків про відсутність самої ідеї держави в козацькому історіописанні. Однак в дослідженні існування самої держави піддається сумнівам.

Катаржина Лоссон відмічає певний регрес ідеї автономії в творі Величка та «Літописі Грабянки», оскільки обоє зосереджені на обороні вже досить обмеженої автономії, тоді як ідеологія Орлика ґрунтується на ідеї окремішності української нації. Дискутує вона також з окремими українськими істориками, які закидали автору «Літопису Грабянки» значне захоплення ідеями «Синопису». К. Лоссон заперечує «проросійськість» козацьких авторів, посиляючись на існування концепції втраченої річпосполитської батьківщини у Величка, антиросійські пасажі у «Літописі Грабянки», а також наявність автоцензури.

Вольность (*wolność*) — наступний концепт, якому присвячено окремий підрозділ. Авторка допускається методологічної помилки, намагаючись перенести елементи річпосполитської шляхетської ідеології на український

грунт і оцінювати уявлення про них козацьких авторів. Відтак, у монографії спочатку натрапляємо на тези про егалітарний характер українського козацтва при одночасному намаганні канцеляристів завуалювати внутрішні конфлікти. Чим сильніше, пише авторка, ідеали рівності різнилися з реальністю, тим більше рівність ставала ідеологічною цінністю і суспільним ідеалом. Втім, для козацького історіописання, зокрема, і для тих текстів, які аналізуються в монографії, рівність в її шляхетському розумінні не виступала суспільним ідеалом. В цих нарративах годі шукати намагання її декларування чи притлумлення внутрішніх конфліктів. Радше навпаки — козацькі автори всіляко підкреслювали внутрішню нестабільність, міжусобиці як вияв трагедії та загрозу існуванню держави. В цих текстах часто вказується на наявність в козацькому середовищі «значних» і «черні», конфронтація між якими виливалася в гострі конфлікти. Особливо яскраво це присутнє в ігнорованому авторкою «Літописі Самовидця».

Ідеали шляхетської вольності К. Лоссон плутає з уявленнями козацьких авторів про права і вольності, що були основним ціннісним мірилом й ідеалом в козацькому історіописанні, уявлення про які різнилися від шляхетської ідеології. Відтак, від авторів козацьких літописів авторка вимагає теоретичних рефлексій на предмет обґрунтування захисту вольності, створення для цього необхідних інституцій, утвердження свободи слова як запоруки їх недоторканності. Коли ж в творах вона цього не знаходить, робить висновок, що то є лише історичні хроніки, а не політичні трактати. А держава для їх авторів — це лише адміністративна структура без достатнього політичного підґрунтя.

Пишучи про державний устрій в уявленнях козацьких інтелектуалів, авторка вказує, що за браком відповідних свідчень в козацьких літописах, моделлю козацького державного устрою є «Конституція» Пилипа Орлика. Вона, як на її думку, має характер станового права і в жодному разі не заслуговує на ім'я першої європейської конституції.

В монографії окрему увагу акцентовано на релігійних відносинах в Гетьманщині. Зокрема, наголошено, що релігійний мотив широко використовувався канцеляристами для зображення причин повстання Хмельницького. Однак канцеляристи, на думку дослідниці, перестали цікавитися релігійними проблемами на Правобережжі. Варто зауважити, що «Літопис Грабянки» й твір Величка писалися на межі XVII–XVIII ст., коли релігійні проблеми на Правобережжі не набули гостроти й соціального конфлікту, характерних для середини — другої половини XVIII ст.

К. Лоссон з подивом відмічає відсутність в козацьких нарративах концепції свободи віровизнання й критикує українських істориків за «демагогічні похвали» Б. Хмельницькому за його толерантність й релігійну терпимість, бо тексти канцеляристів цього не підтверджують.

В монографії окрему увагу приділено проблемі співіснування Гетьманщини й ісламського світу. В ній можна виокремити три етапи таких взаємин.

Перший із них відмічається походами запорожців на Крим та анатолійське узбережжя. Авторка засуджує романтичний ореол таких походів, присутній в козацьких літописах, бо вони, зрештою, приводили до зриву зовнішньополітичних зусиль Речі Посполитої та оберталися катастрофою для руського населення, що ставало жертвою татарських набігів — актів помсти за діяння козаків. Для другого етапу характерною була польсько-козацька консолідація проти спільного ворога. Мається на увазі Хотинська війна й участь в ній козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. При цьому К. Лоссон не погоджується з судженнями козацьких авторів та українських істориків про вирішальну участь козаків у цій війні. Третій етап позначився об'єднанням зусиль орди й козаків проти Речі Посполитої. В монографії зроблена спроба застосування концепції *antemurale christianitatis*, характерної для творів польського історичного письменства, до козацьких літописів. Згідно з нею Річ Посполита виступала форпостом християнства перед ісламським світом. Відмічено, що для козацьких текстів подібні ідеї були зовсім чужими, оскільки міф оборони віри витіснявся міфом оборони прав і вольностей.

Андрій Бовгиря